

Zakaz znieważania zmarłych w prawie ateńskim

Jedną z charakterystycznych cech *polis* ateńskiej była *παρρησία* (*parresía*) – wolność słowa¹. Swoboda, z jaką można było w Atenach głosić swe poglądy, doznawała jednak istotnych ograniczeń, kiedy ustne albo pisemne wypowiedzi naruszały cześć innych osób. Od pierwszego dziesięciolecia VI w. p.n.e. ustanawiano bowiem w Atenach prawa, które wprowadziły odpowiedzialność z powodu *κακηγορία* (*kakegoría*), czyli zniesławienia².

Jedną z osobiwości regulacji dotyczących *kakegoría* było to, że za zniesławiające uchodziły ściśle określone przez ustawodawcę słowa i wyrażenia, tzw. *τὰ ἀπόρρητα* (*tà apórreta*)³. Rozwiązanie to było oryginalne na tle innych praw antycznych⁴. Określenie *tà apórreta* pochodzi od greckiego przymiotnika *ἀπόρρητος*, *ov*, który znaczy między

¹ Więcej na temat wolności słowa w Atenach zob. M. Radin, *Freedom of Speech in Ancient Athens*, „American Journal of Philology” 1927, vol. 48, s. 215-230; G. Scarpata, *Parrhesia: storia del termine e delle sue traduzioni in latino*, Brescia 1964; A. Momigliano, *La libertà di parola nel mondo antico*, „Rivista Storica Italiana” 1971, vol. 83, s. 499-524; L. Spina, *Il cittadino alla tribuna. Diritto e libertà di parola nell’Atene democratica*, Napoli 1986; S. Ammendola, *Limitazioni nel diritto di libertà di parola nell’Atene del V secolo ed in particolare nel teatro attico*, „Annali dell’Istituto universitario orientale di Napoli. Dipartimento di studi del mondo classico e del Mediterraneo antico. Sezione filologico-letteraria” 2001, vol. 23, s. 41-113; A.W. Saxonhouse, *Free Speech and Democracy in Ancient Athens*, Cambridge 2005.

² Na temat zniesławienia w prawie ateńskim zob. E. Szanto, *Die Verbalinjurie im attischen Process*, „Wiener Studien” 1891, vol. 13, s. 159-163; G. Glotz, *Kakegorias Dike*, [w:] Ch. Derenberg, E. Saglio (eds.), *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, vol. 3, Paris 1899, s. 788-791; H.F. Hitzig, *Injuria. Beiträge zur Geschichte der Injuria im griechischen und römischen Recht*, München 1899; J.H. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, Leipzig 1905-1915, s. 646-651; D.M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, London 1978, s. 126-129; J. Mélèze Modrzejewski, „Paroles néfastes” et „vers obscènes”. À propos de l’injure verbale en droit grec et hellénistique, „Dike” 1988, vol. 1, s. 151-169; S.C. Todd, *The Shape of Athenian Law*, Oxford 1993, s. 258-262; *idem*, *A Commentary on Lysias. Speeches 1-11*, Oxford 2007, s. 631-635; R.W. Wallace, *The Athenian Law against Slander*, [w:] G. Thür (Hrsg.), *Symposion 1993. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Köln 1994, s. 109-124; D.D. Phillips, *The Law of Ancient Athens*, Ann Arbor 2013, s. 124-136; V. Azoulay, A. Damet, *Paroles menaçantes et mots interdits en Grèce ancienne: approches anthropologiques et juridiques*, Cahiers “Mondes anciens” 2014, vol. 5, <https://mondesanciens.revues.org/1211> [dostęp 28.02.2022].

³ Mianownik liczby mnogiej rodzaju nijakiego. Określenia tego używano także w grece wobec towarów, których wywóz z Attyki był zakazany (por. H.G. Liddell, G. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996, s.v. *ἀπόρρητος*, *ov*).

⁴ Koncepcja taka była obca Rzymianom. Na temat rzymskich regulacji dotyczących zniesławienia zob. D. Nowicka, *Zniesławienie w prawie rzymskim*, Wrocław 2013.

innymi „zakazany, zabroniony”⁵. Rzeczownik *tà apórreta* oznaczał zatem w prawie ateńskim kategorię słów, które wypowiedziane w miejscach publicznych pod adresem osoby żyjącej lub zmarłej mogły skutkować wniesieniem przeciw temu, kto użył ich bezpodstawnie, skargi z tytułu zniesławienia, czyli *δίκη κακηγορίας* (*dike kakegorías*).

Lizjasz w mowie *Przeciw Teomnestosowi* wymienił cztery *apórreta* (X 6-9): *ἀνδροφόνος* (*androphónos*) – „zabójca”, *μητραλοίας* (*metraloías*) – „bijący matkę”, *πατραλοίας* (*patraloías*) – „bijący ojca”, zwrot *ἀποβεβληκέναι τὴν ἀσπίδα* (*apobelekénai ten aspída*), czyli oskarżenie kogoś o porzucenie tarczy na polu bitwy⁶.

W nauce dominuje pogląd, że po uchwaleniu prawa uznającego pewne określenia za *apórreta* katalog „zakazanych słów” został jedynie nieznacznie poszerzony⁷.

Jedno z najstarszych ateńskich praw dotyczących zniesławienia, przypisywanych Solonowi, zakazywało źle mówić o zmarłych. Wspominają o tym dwa źródła. Pierwszym jest fragment mowy Demostenesa *Przeciw Leptinesowi* (XX 104), datowanej na 355/354 r. p.n.e.⁸:

καὶ μὴν κάκεϊνος τῶν καλῶς δοκούντων ἔχειν νόμων Σόλωνός ἐστι, μὴ λέγειν κακῶς τὸν τεθνεῶτα, μηδ' ἂν ὑπὸ τῶν ἐκείνου τις ἀκούῃ παίδων αὐτός.

⁵ Zob. H.G. Liddell, R. Scott, *loc. cit.*

⁶ Szerzej zob. J. Rominkiewicz, *Tà apórreta w prawie ateńskim*, Acta Universitatis Wratislaviensis No 3799, „Prawo” 2017, t. CCCXXIV, s. 25-48.

⁷ Zob. G. Glotz, *Kakegorias Dike...*, s. 790. Z mowy Demostenesa *Przeciw Eubulidesowi* (LVII 30), wygłoszonej w 346/345 r. p.n.e. (zob. R.C. Jebb, *Selections from the Attic orators: Antiphon, Andocides, Lysias, Isocrates, Isaeus: being a companion volume to the Attic orators from Antiphon to Isaeus*, London 1988, s. 273-274; M. Edwards, S. Usher, *Greek Orators I: Lysias, Antiphon*, Chicago 1985, s. 232), dowiadujemy się, że także postawienie obywatelowi zarzutu, iż trudni się pracą na agorze, mogło stanowić podstawę do wniesienia *dike kakegorías*. Przekaz ten sugeruje zatem, że w połowie IV w. p.n.e. skargę z tytułu zniesławienia można było wnieść również wówczas, jeśli obywatelowi bądź obywatelce zarzucono, że parali się pracą zarobkową na agorze (zob. G. Glotz, *Kakegorias Dike...*, s. 790). Należy jednak zauważyć, że niektórzy komentatorzy podchodzą do tej kwestii sceptycznie (M. Hillgruber, *Die zehnte Rede des Lysias. Einleitung, Text und Kommentar mit einem Anhang über die Gesetzesinterpretationen bei den attischen Rednern*, Berlin 1988, s. 7, uznał tę kwestię za sporną). Nie mamy żadnej pewności, że znany nam katalog *apórreta*, obejmujący pięć określeń, jest kompletny. Jest rzeczą wielce prawdopodobną, że był on szerszy, a to, co przekazały nam źródła, stanowi jedynie jego część. Niektórzy komentatorzy są zdania, że do *apórreta* należały też rzeczowniki: *ἀνδραποδιστής* (*andrapodistés*), określający osobę trudniącą się porywaniem i sprzedażą wolnych ludzi, oraz *λωποδύτης* (*lopodytes*), będący określeniem złodzieja ubrań. Za uznaniem pierwszego z tych słów za *apórreton* opowiedział się G. Thür, *Komplexe Prozeßführung. Dargestellt am Beispiel des Trapezetikos* (Isokr. 17), [w:] H.J. Wolff (Hrsg.), *Symposion 1971: Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Böhlau-Köln 1975, s. 171. Tezy tej nie poparł jednak żadnymi dowodami. Oba rzeczowniki uznał za *apórreta* E. Szanto, *Die Verbalinjurie...*, s. 161, jednak, jak się podkreśla, jest to wynikiem błędnej interpretacji 10. rozdziału mowy Lizjasza *Przeciw Teomnestosowi* (zob. D.J. Kästle, *Recht und Rhetorik in der Rede gegen Theomnestos* (Lysias, or. 10), „Rheinisches Museum” 2012, vol. 155, s. 9).

⁸ Szerzej na temat tej mowy zob. Ch. Kremmydas, *Commentary on Demosthenes Against Leptines, with Introduction, Text and Translation*, Oxford 2012.

Jest jeszcze jedno znakomite prawo Solona, zakazujące jakiegokolwiek osobie źle mówić o zmarłym, nawet jeśli sama została zniesławiona przez dzieci tego zmarłego⁹.

Druga wzmianka na temat tego prawa jest znacznie późniejsza, pochodzi bowiem od Plutarcha, autora żyjącego na przełomie I i II w. (*Solon* 21,1):

ἐπαινείται δὲ τοῦ Σόλωνος καὶ ὁ κωλύων νόμος τὸν τεθνηκότα κακῶς ἀγορεύειν. καὶ γὰρ ὅσιον τοὺς μεθεστῶτας ἱεροὺς νομίζειν, καὶ δίκαιον ἀπέχεσθαι τῶν οὐχ ὑπαρχόντων, καὶ πολιτικὸν ἀφαιρεῖν τῆς ἔχθρας τὸ ἄϊδιον.

Solon zdobył także uznanie dzięki ustanowieniu prawa, które zakazywało źle mówić o zmarłym; albowiem uważanie za uświęconych tych, co odeszli, jest zgodne z prawem boskim, zaniechanie oskarżeń wobec nieobecnych – z poczuciem sprawiedliwości, a nie-dopuszczenie, by wrogość trwała wiecznie – z zasadami życia obywatelskiego¹⁰.

W prawie ateńskim znieważenie osoby zmarłej stanowiło zatem od czasów Solona przestępstwo. Prawo to przyjęto zapewne w 594/593 r. p.n.e., kiedy polityk ten sprawował godność archonta.

Obrona dobrego imienia zmarłego była jedną z najważniejszych powinności ciążących na jego spadkobiercach, przede wszystkim dzieciach¹¹. Dwie mowy zachowane w *Corpus Demosthenicum* (XXXIX i XL¹²) zostały napisane dla niejakiego Mantitheosa, który miał je wygłosić w procesach sądowych przeciwko swemu przyrodniemu bratu z tego samego ojca – Boiotosowi. W pierwszej mowie *Przeciw Boiotosowi* (Demostenes XXXIX) Mantitheos stwierdził, że Boiotos nie miał prawa do imienia Mantitheosa (którego używał). Z drugiej mowy *Przeciw Boiotosowi* ([Demostenes] XL) wynika, że Mantitheos i Boiotos domagali się posagu swoich matek z majątku ich ojca¹³ – jednego talenta dla każdego z nich¹⁴. Krytykując postępowanie Boiotosa wobec ojca, Mantitheos odwołuje się do prawa zakazującego zniesławiania zmarłych ([Demostenes] XL 49):

οὗτος δ', ὃν ἠνάγκασεν αὐτῷ πατέρα γενέσθαι, τοῦτον οὐκ αἰσχύνεται ψέγων ἐναντίον ὑμῶν, ἀλλ' εἰς τοῦτο ἀμαθίας ἤκει, ὥστε τῶν νόμων ἀπαγορευόντων μηδὲ τοὺς τῶν ἄλλων πατέρας κακῶς λέγειν τεθνεῶτας, οὗτος, οὗ φησιν υἱὸς εἶναι, τοῦτον λοιδορήσει, ὃ προσῆκεν καὶ εἴ τις ἄλλος ἐβλασφήμει περὶ αὐτοῦ ἀγανακτεῖν.

Ten oto [Boiotos] nie wstydzi się pogardzać przed wami człowiekiem, którego zmusił do tego, by został jego ojcem, lecz opanowało go takie zaślepienie, że chociaż prawo

⁹ Przekład autora.

¹⁰ Przekład L. Trzcionkowski, [w:] Plutarch, *Żywoty równoległe*, t. 2, przeł. K. Korus, L. Trzcionkowski, Warszawa 2005.

¹¹ Zob. np. Isajos IX 6, 23, 26.

¹² Autorstwo tej drugiej jest sporne.

¹³ Zob. [Demostenes] XL 14.

¹⁴ Zob. [Demostenes] XL 6-7.

zabrania mówić źle nawet o zmarłych ojcach innych ludzi, on sam, który twierdzi, że jest jego synem, będzie go złzył, podczas gdy byłoby rzeczą właściwą oburzyć się, jeśli ktokolwiek inny źle się o nim wypowiedział¹⁵.

Nie mamy pewności, czy Solon jako pierwszy w Grecji sformułował zakaz lżenia zmarłych. Podobnej treści zakaz przypisywany jest bowiem żyjącemu również w VI w. p.n.e. Chilonowi ze Sparty¹⁶, zaliczanemu, podobnie jak Solon, do grona siedmiu greckich mędrców¹⁷. Myśl spartańskiego mędrca cytuje Diogenes Laertios w *Żywotach i poglądach słynnych filozofów* (1,3,70): τὸν τεθνηκότα μὴ κακολογεῖν (*ton tethnekóta me kakologeín*) – „Nie mów źle o zmarłym”. Nie wiemy, który z wielkich mędrców był starszy – Ateńczyk czy Spartanin¹⁸. Jeśli młodszy był Chilon, mogłoby to sugerować, że Spartanin zapożyczył je z ustawodawstwa Solona¹⁹.

Treść ateńskiego prawa zakazującego znieważania zmarłych nie zachowała się do naszych czasów. Nie wiemy, czy był to jedynie ogólny zakaz lżenia zmarłych, czy też prawo to było bardziej rozbudowane. Demostenes w cytowanym fragmencie pisze, że Solon nakazał μὴ λέγειν κακῶς τὸν τεθνεῶτα (*me légein kakós ton tethneóta*). Plutarch natomiast w przywołanym fragmencie *Żywotu Solona* mówi, że Solon zakazał τὸν τεθνεῶτα κακῶς ἀγορεύειν (*ton tethneóta kakós agoreúein*). Oba źródła mówią zatem, że Solon zabronił „źle mówić o zmarłym”. Demostenes i Plutarch nie używają zatem czasownika, którym posłużył się Chilon – κακολογεῖν (*kakologeín*) – „lżyć, szkalować”. Nie wiemy, czy złorzeczenie zmarłym miało miejsce jedynie w wypadku lżenia ich za pomocą wspomnianych wyżej τὰ ἀπόρρητα, czyli ściśle określonych słów i wyrażeń dających podstawę do wniesienia oskarżenia z tytułu *kakegoría*.

Jakie były przyczyny wprowadzenia przez Solona zakazu znieważania zmarłych? Wśród Greków żywe było przekonanie, że dusze, które znajdują się w pobliżu osób żyjących, słyszą złe rzeczy, które mówi się na ich temat²⁰. Strach, jaki odczuwali żyjący przed zmarłymi, był zjawiskiem rozpowszechnionym w starożytnej Grecji²¹. Soloński zakaz

¹⁵ Przekład autora.

¹⁶ Szerzej na temat tej postaci zob. F. Kiechle, s.v. *Chilon*, [w:] K. Ziegler, W. Sontheimer (Hrsg.), *Der Kleine Pauly. Lexicon der Antike*, Bd. 1, Stuttgart 1964, szp. 1146; A. Luther, *Chilon von Sparta*, [w:] A. Goltz, A. Luther, H. Schlange-Schöningen (Hrsg.), *Gelehrte in der Antike. Alexander Demandt zum 65. Geburtstag*, Köln-Weimar-Wien 2002, s. 1-16.

¹⁷ Szerzej zob. O. Barkowski, *Sieben Weise*, RE II A 2, Berlin 1923, szp. 2242-2264; B. Snell, *Leben und Meinungen der Sieben Weisen. Griechische und lateinische Quellen*, München 1952; J. Engels, *Die Sieben Weisen: Leben, Lehren und Legenden*, München 2010.

¹⁸ Diogenes Laertios twierdzi (1,3,72), że w czasie pięćdziesiątej drugiej Olimpiady (572-569 p.n.e.) Chilon był starym człowiekiem.

¹⁹ Tak H. Barta, „*Graeca non leguntur?*”. *Zu den Ursprüngen des europäischen Rechts im antiken Griechenland*, Band II/1. *Archaische Grundlagen*, Wiesbaden 2011, s. 591.

²⁰ Zob. E. Rohde, *Psyche. Kult duszy i wiara w nieśmiertelność u starożytnych Greków*, wybór H. Eckstein, przeł. J. Korpany, Kęty 2007, s. 135.

²¹ Zob. K. Meuli, *Griechische Opferbräuche*, Basel 1946, s. 190.

mówienia źle o zmarłych służył nie tylko ochronie zmarłych przed słownymi atakami ludzi żyjących, lecz miał także chronić wspólnotę obywatelską przed lękiem związanym z powrotem i zemstą zmarłego²². Prawo Solona jest również wyrazem przekonania, że społeczność, która nie czci swoich zmarłych, nie broniąc ich przed zniesławieniem, mogłaby zostać przez tych zmarłych ukarana. Grecy wierzyli, że tolerowanie słownych ataków na zmarłych ściągało także na wspólnotę zbiorową zmazę (*miasma*)²³, a w VI w. p.n.e. Grecy stali się na nią szczególnie wrażliwi²⁴.

Procedura w sprawach o zniesławienie wyglądała następująco. Ten, kto został zniesławiony, albo najbliższy spadkobierca znieważonego słownie zmarłego, udawał się do *tettarákonta*, czyli Kolegium Czterdziestu²⁵. Byli to sędziowie gminni, powoływani w drodze losowania po czterech z każdej fyli. Sądziłi oni drobne sprawy cywilne, kiedy wartość sporu nie przekraczała 10 drachm, oraz drobne sprawy karne. Początkowo byli to sędziowie objazdowi, wizytujący poszczególne demy. Pod koniec V w. urzędowali już w stałej siedzibie w Atenach. Jeśli wartość sporu nie przekraczała 10 drachm, sprawę taką *tettarákonta* rozstrzygałi ostatecznie. Jeśli natomiast przekraczała ona 10 drachm, oddawali spór do rozstrzygnięcia sędziemu rozjemczemu (*diaitetés*)²⁶. Po złożeniu pozwu i ewentualnej odpowiedzi pozwanego Kolegium Czterdziestu oddawało sprawę do sędziego polubownego, którego zadaniem było pojednanie stron. Jeśli do niego nie doszło, po wysłuchaniu stron diajteta wydawał werdykt, od którego przysługiwało prawo odwołania się do sądu przysięgłych (*heliaia*). Jeśli któraś ze stron skorzystała z tego prawa, na podstawie *dike kakegorías* wszczynano proces przed sądem ludowym pod przewodnictwem Kolegium Czterdziestu. W procesie tym nie wolno było powoływać nowych dowodów. Zeznania stron rozjemca wkładał do specjalnych tub, które następnie pieczętowano. Przekazywano je czterem urzędnikom z Kolegium Czterdziestu, wybieranym w fyli powoda²⁷. Proces toczący się na podstawie *dike kakegorías* należał do tzw. *agónes timetoí*, dla których prawo przewidywało, w razie udowodnienia popełnienia przestępstwa, określoną wysokość kary.

W okresie solońskim grzywna w przypadku znieważenia osoby żyjącej wynosiła pięć drachm. Wynika to z przekazu Plutarcha (*Solon* 21,1):

ζῶντα δὲ κακῶς λέγειν ἐκώλυσε πρὸς ἱεροῖς καὶ δικαστηρίοις καὶ ἀρχείοις καὶ θεωρίας οὔσης ἀγώνων: ἢ τρεῖς δραχμὰς τῷ ἰδιώτῃ, δύο δ' ἄλλας ἀποτίειν εἰς τὸ δημόσιον ἔταξε.

²² Zob. H. Barta, „*Graeca non leguntur?*”..., s. 590.

²³ Szerzej na temat zmazy w Atenach zob. R. Parker, *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford 1983.

²⁴ Zob. H. Barta, „*Graeca non leguntur?*”..., s. 590.

²⁵ Więcej na jego temat zob. A.R.W. Harrison, *The Law of Athens*, vol. 2. *Procedure*, Oxford 1971, s. 18-21.

²⁶ Szerzej na temat arbitrażu w Grecji zob. D. Roebuck, *Ancient Greek Arbitration*, Oxford 2001.

²⁷ Zob. Arystoteles, *Ustrój polityczny Aten*, LIII.

Natomiast złorzeczenia żywym zakazał w pobliżu przybytków, przed miejscami sprawowania sądów i urzędów oraz w czasie oglądania igrzysk, jako karę wyznaczając grzywnę wysokości trzech drachm należnych osobie zelżonej i dwóch drachm wypłacanych do skarbu publicznego.

Za znieważenie osoby żyjącej należało zapłacić w czasach mówców 500 drachm²⁸. Przyjmuje się, że w okresie od wydania solońskiego prawa do połowy IV w. wszystkie grzywny wzrosły radykalnie, bo aż stukrotnie!²⁹ Można przypuszczać, że grzywnę tę dzielono w okresie prawa klasycznego dalej we wcześniej ustalonych proporcjach pomiędzy znieważonego (300 drachm) a skarb państwa (200 drachm).

Wysokość grzywny w wypadku znieważenia osoby zmarłej możemy określić dzięki przekazowi pochodzącemu z *Lexicon Rhetoricum Cantabrigiense*³⁰. Znajduje się w nim objaśnienie dotyczące skargi z tytułu zniewagi (κακηγορίας δίκη). Czytamy w nim:

ἐάν τις κακῶς εἴπῃ τινὰ τῶν κατοικομένων, κἂν ὑπὸ τῶν ἐκείνου παίδων ἀκούσῃ κακῶς, πεντακοσίας καταδικασθεὶς ὧφλη τῷ δημοσίῳ, τριάκοντα δὲ τῷ ιδιώτῃ. Ὑπερείδης δὲ ἐν τῷ κατὰ Δωρθέου χιλίας μὲν ζημιοῦσθαι τοὺς τοὺς κατοικομένους κακηγορήσαντάς φησι, πεντακοσίας δὲ τοὺς τοὺς ζῶντας.

Jeśli ktoś obraża kogośkolwiek ze zmarłych, nawet jeśli został znieważony przez dzieci zmarłego, skazany będzie winien pięćset [drachm] skarbowi państwa, trzydzieści zaś osobie prywatnej. Hyperejdes zaś pisze w mowie *Przeciw Dorotheosowi*, że kto lży zmarłych, musi zapłacić tysiąc [drachm], pięćset zaś, jeśli [lży] żywych³¹.

Anonimowy dla nas autor *Lexicon Rhetoricum Cantabrigiense* podaje zatem, że Hyperejdes, wybitny ateński logograf z IV w. p.n.e. – czyli płatny autor mów sądowych³²

²⁸ Isokrates XX 3: οὕτω δ' ἡγήσαντο δεινὸν εἶναι τὸ τύπτειν ἀλλήλους, ὥστε καὶ περὶ τῆς κακηγορίας νόμον ἔθεσαν ὃς κελεύει τοὺς λέγοντάς τι τῶν ἀπορρήτων πεντακοσίας δραχμὰς ὀφείλειν – „[Nasi prawodawcy] uznali, że wzajemne zadawanie sobie ran jest na tyle poważnym przestępstwem, że wydali prawo dotyczące zniesławienia, które nakazuje, aby tych, którzy używają któregoś z zakazanych słów, karać grzywną w wysokości 500 drachm” (przekład autora). Zob. też Lizjasz X 12.

²⁹ Zob. D.D. Phillips, *The Law of Ancient Athens...*, s. 125.

³⁰ Składa się on z szeregu notatek, umieszczonych w rękopisie słownika Waleriusza Harpokrationa, znajdującym się w Cambridge (Bibl. Publ. Dd 4.63). Pierwszym uczonym, który zdał sobie sprawę, że było to niezależne dzieło od leksykonu Harpokrationa, był M.H.E. Meier, który wydał *Lexicon Rhetoricum Cantabrigiense* (dalej LRhC) w 1844 r. (było to trzecie w historii wydanie tego dzieła). W 1870 r. E.O. Houtsma opublikował LRhC jako pracę doktorską (*Lexicon Rhetoricum Cantabrigiense*, ed. E.O. Houtsma, Lugduni-Batavorum 1870). Tekstowi towarzyszy krytyczny aparat i cenne notatki na temat niemal każdego hasła z uwagami na temat odtworzenia tekstu i podobieństw do innych *lexica*, a także odniesieniami do fragmentów klasycznych autorów cytowanych przez anonimowego autora leksykonu. Wydanie Houtsmy umieszczono w *Lexica Graeca Minora* jako tom czwarty tego opracowania (zob. *Lexica Graeca Minora*, t. 4, Hrsg. K. Latte, H. Erbse, Hildesheim w 1965; repr. 1992).

³¹ Przekład autora.

³² Szerzej na temat logografów zob. J. Rominkiewicz, *Isajos. Mowy*, Wrocław 2013, s. 19-26 wraz z cytowaną tam literaturą.

– w mowie *Przeciw Dorotheosowi* przekazał informację, że grzywna za znieważenie zmarłego była dwa razy wyższa od tej, jaką płacono się w przypadku znieważenia osoby żyjącej, i wynosiła 1000 drachm. Pozwala to przyjąć *per analogiam*, że w prawie Solona grzywna za znieważenie zmarłego wynosiła 10 drachm. Sposób dzielenia grzywny za zniewagę zmarłego nie jest znany, ale można przyjąć, że był on identyczny jak w przypadku dzielenia grzywny za znieważenie osoby żyjącej³³. Oskarżony unikał skazania, a w związku z tym i grzywny, jeśli udowodnił, że zarzuty, jakie podnosił, były prawdziwe³⁴.

Generalna ochrona czci zmarłych w prawie ateńskim była w świecie antycznym zjawiskiem wyjątkowym. Rozwiązania takiego nie znali nawet Rzymianie. W *Digestach Justyniańskich* zachował się fragment autorstwa Ulpiana, odnoszący się do sytuacji, w której znieważono zwłoki osoby zmarłej lub naruszono jej dobre imię:

D. 47,10,1,4: *Et si forte cadaveri defuncti fit iniuria, cui heredes bonorumve possessores exstitimus, iniuriarum nostro nomine habemus actionem: spectat enim ad existimationem nostram, si qua ei fiat iniuria. Idemque et si fama eius, cui heredes exstitimus, laceatur.*

Także jeżeli znieważono zwłoki zmarłego, którego staliśmy się spadkobiercą według *ius civile* lub prawa pretorskiego, przysługuje nam skarga z tytułu umyślnego naruszenia cudzej osobowości we własnym imieniu. Dotyczy bowiem naszego dobrego imienia, jeżeli czyni mu się jakąś zniewagę. To samo odnosi się do przypadku, jeżeli zostanie naruszone dobre imię osoby, której staliśmy się spadkobiercą³⁵.

W obu wymienionych w powyższym fragmencie przypadkach zarówno dziedzicom według *ius civile*, jak i *bonorum possessoribus* przysługiwała w Rzymie *actio iniuriarum suo nomine*. Podstawą przyznania tego powództwa był, zdaniem Ulpiana, wpływ czynu zabronionego skierowanego bezpośrednio przeciw zwłokom lub dobremu imieniu osoby zmarłej na własną reputację spadkobierców. *Iniuria*, będąca źródłem powstania legitymacji czynnej do wystąpienia ze skargą, kwalifikowana była zatem jako czyn wymierzony w reputację samych spadkobierców. Należy też podkreślić, że *actio iniuriarum suo nomine* przysługiwała jedynie osobom, które uzyskały już status dziedzica bądź zostały wprowadzone w posiadanie majątku spadkowego³⁶.

Solońskie prawo zakazujące lżenia zmarłych oraz złotą myśl Chilona odnajdujemy w znanej powszechnie łacińskiej paremii: *De mortuis nihil nisi bonum* – „O zmarłych

³³ Por. J.H. Lipsius, *Das attische Recht...*, s. 650; S. Todd, *A Commentary...*, s. 633.

³⁴ Zob. Lizjusz X 30; Demostenes XXIII 50.

³⁵ *Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, red. T. Palmirski, przeł. K. Hilman *et al.*, t. VII,1, Kraków 2017.

³⁶ Szerzej na ten temat zob. D. Nowicka, „*Iniuria post mortem testatoris*” w prawie rzymskim okresu klasycznego w świetle koncepcji „*iniuria indirecta*”, *Acta Universitatis Wratislaviensis* No 3741, „Prawo” 2016, t. CCCXXI, s. 11-28.

[należy mówić] tylko dobrze”³⁷. Rodzi się zatem pytanie, kto jest jej autorem. Wszystko wskazuje na to, że po raz pierwszy pojawiła się ona u Ambrożego Traversariego, kameduły żyjącego w latach 1386-1439³⁸. Mając 14 lat, wstąpił on do florenckiego konwentu Santa Maria degli Angeli. Uczył się tam między innymi greki u słynnego Manuela Chrysolorasa³⁹, uzyskując taką biegłość w tym języku, że przetłumaczył z niego na łacinę między innymi *Odyseję* Homera, *Państwo* Platona oraz dzieła kilku Ojców Kościoła. W latach 1424-1433 Ambroży Kameduła, bo tak inaczej okreśłany jest Traversari, przetłumaczył na łacinę wspomniane już wcześniej dzieło Diogenesa Laertiosa (*Laertii Diogenis vitae et sententiae eorum qui in philosophia probati fuerunt*). To właśnie u tego greckiego historyka filozofii Traversari odnalazł sentencję Chilona Lakończyka, którą przetłumaczył na łacinę. Swój przekład Diogenesa Laertiosa ofiarował Kosmie Medyceuszowi Starszemu. Krążył on po Italii w rozlicznych odpisach i w 1475 r. został w końcu opublikowany drukiem. Dzięki temu złota myśl Chilona znalazła swój łaciński odpowiednik i rozpowszechniła się w łacińskiej Europie, stając się jedną z podstaw cywilizacji łacińskiej.

Bibliografia

Ammendola S., *Limitazioni nel diritto di libertà di parola nell'Atene del V secolo ed in particolare nel teatro attico*, „Annali dell'Istituto universitario orientale di Napoli, Dipartimento di studi del mondo classico e del Mediterraneo antico, Sezione filologico-letteraria” 2001, vol. 23.

Azoulay V., Damet A., *Paroles menaçantes et mots interdits en Grèce ancienne: approches anthropologiques et juridiques*, Cahiers „Mondes anciens” 2014, vol. 5, <https://mondesanciens.revues.org/1211>

Barkowski O., *Sieben Weise*, RE II A 2, Berlin 1923, szp. 2242-2264.

³⁷ Występuje ona także w wersji *De mortuis nil nisi bene [dicendum]*.

³⁸ Szerzej na temat tej postaci zob. Ch.L. Stinger, *Humanism and the Church Fathers: Ambrogio Traversari (1386-1439) and Christian Antiquity in the Italian Renaissance*, Albany 1977; G. Clarke, *Ambrogio Traversari: Artistic Adviser in Early Fifteenth-Century Florence?*, „Renaissance Studies” 1997, vol. 11/3, s. 161-178; C. Caby, *Culte monastique et fortune humaniste: Ambrogio Traversari, 'vir illuster' de l'ordre camaldule*, „Mélanges de l'École française de Rome: Moyen Age” 1996, vol. 108, s. 321-354; M. Pontone, *Ambrogio Traversari monaco e umanista. Fra scrittura latina e scrittura Greca*, Torino 2011.

³⁹ Był to bizantyński filolog (ok. 1350-1415) osiadły we Włoszech, który istotnie przyczynił się do rozwoju znajomości greki i greckiej literatury na Zachodzie, stając się tym samym jednym z prekursorów renesansu. Na temat tej postaci zob. m.in. I. Thompson, *Manuel Chrysoloras and the early Italian Renaissance*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 1966, vol. 7, s. 63-82; S. Mergiali-Sahas, *Manuel Chrysoloras: an ideal model of a scholar ambassador*, „Byzantine Studies/Etudes Byzantines” 1998, vol. 3, s. 1-12; L. Thorn-Wikkert, *Manuel Chrysoloras (ca. 1350-1415): Eine Biographie des byzantinischen Intellektuellen vor dem Hintergrund der hellenistischen Studien in der italienischen Renaissance*, Frankfurt am Main 2006.

- Barta H., „*Graeca non leguntur?*”. *Zu den Ursprüngen des europäischen Rechts im antiken Griechenland*, Bd II/1. *Archaische Grundlagen*, Wiesbaden 2011.
- Caby C., *Culte monastique et fortune humaniste: Ambrogio Traversari, 'vir illuster' de l'ordre camaldule*, „*Mélanges de l'École française de Rome: Moyen Age*” 1996, vol. 108.
- Clarke G., *Ambrogio Traversari: Artistic Adviser in Early Fifteenth-Century Florence?*, „*Renaissance Studies*” 1997, vol. 11/3.
- Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, red. T. Palmirski, przeł. K. Hilman et al., t. 7.1, Kraków 2017.
- Edwards M., Usher S., *Greek Orators I: Antiphon, Lysias*, Chicago 1985.
- Engels J., *Die Sieben Weisen: Leben, Lehren und Legenden*, München 2010.
- Glötz G., *Kakegorias Dike*, [w:] Ch. Deremberg, E. Saglio *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, vol. 3, Paris 1899.
- Harrison A.R.W., *The Law of Athens*, vol. 2. *Procedure*, Oxford 1971.
- Hillgruber M., *Die zehnte Rede des Lysias. Einleitung, Text und Kommentar mit einem Anhang über die Gesetzesinterpretationen bei den attischen Rednern*, Berlin 1988.
- Hitzig H.F., *Injuria. Beiträge zur Geschichte der Injuria im griechischen und römischen Recht*, München 1899.
- Jebb R.C., *Selections from the Attic Orators: Antiphon, Andocides, Lysias, Isocrates, Isaeus, Being a Companion Volume to The Attic Orators from Antiphon to Isaeus*, London 1888.
- Kästle D.J., *Recht und Rhetorik in der Rede gegen Theomnestos (Lysias, or. 10)*, „*Rheinisches Museum*” 2012, vol. 155.
- Kiechle F., s.v. *Chilon*, [w:] K. Ziegler, W. Sontheimer (Hrsg.), *Der Kleine Pauly. Lexicon der antike*, Bd. 1, Stuttgart 1964, szp. 1146.
- Kremmydas Ch., *Commentary on Demosthenes Against Leptines, with Introduction, Text and Translation*, Oxford 2012.
- Lexica Graeca Minora*, Bd. 4, Hrsg. K. Latte, H. Erbse, Hildesheim 1965 (repr. 1992).
- Lexicon Rhetoricum Cantabrigiense*, ed. M.H.E. Meier, Halae 1844.
- Lexicon Rhetoricum Cantabrigiense*, ed. E.O. Houtsma, Lugduni-Batavorum 1870.
- Liddell H.G., Scott R., *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996.
- Lipsius J.H., *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, Leipzig 1905-1915.
- Luther A., *Chilon von Sparta*, [w:] A. Goltz, A. Luther, H. Schlange-Schöningen (Hrsg.), *Gelehrte in der Antike. Alexander Demandt zum 65. Geburtstag*, Köln-Weimar-Wien 2002.
- MacDowell D.M., *The Law in Classical Athens*, London 1978.
- Mélèze Modrzejewski J., „*Paroles néfastes*” et „*vers obscènes*”. *À propos de l'injure verbale en droit grec et hellénistique*, „*Dike*” 1988, vol. 1.

- Mergiali-Sahas S., *Manuel Chrysoloras: an ideal model of a scholar ambassador*, „Byzantine Studies/Etudes Byzantines” 1998, vol. 3.
- Meuli K., *Griechische Opferbräuche*, Basel 1946.
- Momigliano A., *La libertà di parola nel mondo antico*, „Rivista Storica Italiana” 1971, vol. 83.
- Nowicka D., „*Iniuria post mortem testatoris*” w prawie rzymskim okresu klasycznego w świetle koncepcji „*iniuria indirecta*”, *Acta Universitatis Wratislaviensis* No 3741, „Prawo” 2016, t. CCCXXI.
- Nowicka D., *Zniesławienie w prawie rzymskim*, Wrocław 2013.
- Parker R., *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford 1983.
- Phillips D.D., *The Law of Ancient Athens*, Ann Arbor 2013.
- Plutarch, *Żywoty równoległe*, t. 2, przeł. K. Korus, L. Trzcionkowski, Warszawa 2005.
- Pontone M., *Ambrogio Traversari monaco e umanista. Fra scrittura latina e scrittura Greca*, Torino 2011.
- Radin M., *Freedom of speech in ancient Athens*, „American Journal of Philology” 1927, vol. 48.
- Roebuck D., *Ancient Greek Arbitration*, Oxford 2001.
- Rohde E., *Psyche. Kult duszy i wiara w nieśmiertelność u starożytnych Greków*, wybór H. Eckstein, przeł. J. Korpanty, Kęty 2007.
- Rominkiewicz J., *Isajos. Mowy*, Wrocław 2013.
- Rominkiewicz J., *Tà apórreta w prawie ateńskim*, *Acta Universitatis Wratislaviensis* No 3799, „Prawo” 2017, t. CCCXXIV.
- Saxonhouse A.W., *Free Speech and Democracy in Ancient Athens*, Cambridge 2005.
- Scarpat G., *Parrhesia: storia del termine e delle sue traduzioni in latino*, Brescia 1964.
- Snell B., *Leben und Meinungen der Sieben Weisen. Griechische und lateinische Quellen*, München 1952.
- Spina L., *Il cittadino alla tribuna. Diritto e libertà di parola nell'Atene democratica*, Napoli 1986.
- Stinger Ch.L., *Humanism and the Church Fathers: Ambrogio Traversari (1386-1439) and Christian Antiquity in the Italian Renaissance*, Albany 1977.
- Szanto E., *Die Verbalinjurie im attischen Process*, „Wiener Studien”, 1891, vol. 13.
- Thompson I., *Manuel Chrysoloras and the early Italian Renaissance*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 1966, vol. 7.
- Thorn-Wikkert L., *Manuel Chrysoloras (ca. 1350-1415): Eine Biographie des byzantinischen Intellektuellen vor dem Hintergrund der hellenistischen Studien in der italienischen Renaissance*, Frankfurt am Main 2006.

Thür G., *Komplexe Prozeßführung. Dargestellt am Beispiel des Trapezetikos (Isokr. 17)*, [w:] H.J. Wolff (Hrsg.), *Symposion 1971. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Köln 1975.

Todd S.C., *A Commentary on Lysias. Speeches I-II*, Oxford 2007.

Todd S.C., *The Shape of Athenian Law*, Oxford 1993.

Wallace R.W., *The Athenian Law against Slander*, [w:] G. Thür (Hrsg.), *Symposion 1993. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Köln 1994.

Streszczenie: Tekst poświęcony jest ochronie czci zmarłych w prawie ateńskim. Autor przedstawił najpierw *tà apórreta*, czyli „słowa zakazane” w prawie ateńskim, których bezpodstawne użycie pod jakimś adresem mogło skutkować wniesieniem skargi z tytułu zniesławienia (*dike kakegorías*). Następnie zaprezentował i omówił źródła, które świadczą o wprowadzeniu przez Solona zakazu znieważania zmarłych. W dalszej części publikacji autor odniósł się do wysokości grzywny, którą musiała zapłacić osoba skazana za lżenie zmarłego, oraz omówił zwięźle procedurę w sprawach o zniesławienie. Podkreślił, że wprowadzona w Atenach generalna ochrona czci zmarłych była w świecie antycznym zjawiskiem wyjątkowym. Na końcu autor przedstawił dalsze losy greckiego zakazu lżenia zmarłych w kulturze europejskiej.

Słowa kluczowe: *apórreta*, Chilon, *kakegoría*, ochrona czci zmarłych, prawo ateńskie, Solon, zniesławienie